

**ÖZBEK TÜRKÇESİ SÖZ VARLIĞINA BİR BAKIŞ
(XIX.Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyıl Başları)**

*Feridun TEKİN**

ÖZET

XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyıl başları, Özbek Türkçesi söz varlığı açısından önemli gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Bu döneme kadar olan süreçte Özbek Türkçesindeki alıntı sözcükler kategorisini genel olarak Arapça ve Farsça sözcükler oluşturmaktaydı. Çarlık Rusyasının Türkistan coğrafyasını işgal etmesiyle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusça ve Rusça aracılığı ile gelen batı kökenli sözcükler de Özbek Türkçesi söz varlığında yer almaya başlamıştır. Bu sözcükler aynı zamanda kendilerine has birtakım fonetik ve morfolojik özellikleri de beraberlerinde getirmişlerdir.

Bu çalışmada, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren XX. yüzyıl başlarına kadar olan dönemdeki Rusça ve Rusça aracılığı ile Özbek Türkçesine giren batı kökenli sözcükler çeşitli açılardan değerlendirilmeye tabii tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi,-Özbek Türkçesi söz varlığı- Rusça ve batı kökenli sözcükler.

**AN OBSERVATION TO THE VOCABULARY OF UZBEK
(From 2.nd Part of The 19.th Century - To Beginning
of 20.th Century)**

ABSTRACT

From second half of 19.th Century -to beginning of 20.th Century is an important time scale that Uzbek vocabulary developed importantly. Up to this period Uzbek vocabulary has generally import words from Arabic and Persian languages. Since Kingdom of Russia occupied Turkestan after the second part of 19.th century, Russian and indirectly western words

* Yrd.Doç.Dr., Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçe Ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. Afyonkarahisar/TÜRKİYE. tekinferidun@hotmail.com.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

vocabulary which has carried by Russian Culture came into Uzbek. Also those vocabularies has carried out some morphological and fonetical characteristics with themselves.

In this study Russian words and western oriented words both came through with Russian language into the vocabulary of Uzbek. This subject will be evaluated from various perspectives.

Key Words: Uzbek, vocabulary of Uzbek-Russian and Westren oriented words

Karahanlılar veya Hakaniler (XI.-XIII. yüzyıllar) ve Harezm (XIV. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak Timurlular idaresi altında gelişen ve Nevayi'nin eserlerinde klasik şeklini alan Çağatay Türkçesi, XV. yüzyıl başından XX. yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî lehçedir (Eckmann 2003: 11). Özbek edebiyat tarihçileri tarafından genellikle “*Eski Özbek Dili*” olarak isimlendirilen bu dönem, kendi içinde de çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Söz varlığı açısından çeşitli tespitlerde bulunacağımız Özbek Türkçesinin bu dönemi (XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyıl başları), Özbek edebiyat tarihçiliğinde çeşitli şekillerde isimlendirilmiştir. Bu isimlendirmeler şöyledir: *XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarındaki Özbek edebî dili*, *En yeni devir Özbek edebî dili (XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başı)*, *Günümüz Özbek edebî dili (XIX. yüzyılın II. yarısından 1920'ye kadar kullanılan Özbek edebî dili)* (Aliyev ve Sadıkov 1994: 14-18).

XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyıl başları, Özbek Türklerinin tarihinde önemli siyasal gelişmelerin yaşandığı bir zaman aralığıdır. Bu dönemde, Çarlık Rusyası tarafından Türkistan toprakları işgal edilmiş ve 1917'deki Bolşevik ihtilali ile de farklı bir siyasi yapılanma ortaya çıkmıştı. Söz konusu bu siyasi yapılanma Özbek Türklerinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında birtakım değişiklikleri ve yenilikleri de beraberinde getirdi. Toplumların hayatında meydana gelen bu tip yenilik ve değişimlerin ilk izdüşümleri dil sahasında görülür. Çünkü sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik değişimlerle ilgili ortaya çıkan yeni düşünce ve duyguların ifadesi için yeni sözcükler, ibareler ve terimlere ihtiyaç duyulur. Dildeki morfolojik elementler vasıtasıyla yeni sözcükler türetme veya başka dillerden alıntı yapmak yoluyla söz konusu ihtiyaç karşılanabilir. Bu bağlamda XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyıl başlarına kadar olan süreçte Özbek Türkçesi söz varlığında da birtakım farklılaşmalar söz konusu olmaya başlamıştır. Bu döneme kadar olan süreçte Özbek Türkçesinde alıntı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

sözcükler kategorisini genel olarak Arapça ve Farsça kökenli sözcükler oluşturmaktaydı. Fakat, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcükler de söz varlığında yer almaya başlamıştır. Bu durumu bir *sözcük istilas*ı olarak da değerlendirmek mümkündür. Fakat, Özbek bilim adamları tarafından yapılmış olan -gerek Sovyet yönetimi gerekse 1990'dan sonraki dönemde- bilimsel çalışmaların bir çoğunda ağız birliği edilmişçesine Rusça ve batı kökenli alıntı kelimelerin Özbek Türkçesine girmesi, dilin gelişmesine ve söz varlığının zenginleşmesine olumlu yönde katkılar sağladığı şeklinde değerlendirilmiştir.

Özbek Türkçesinde Rusça sözcükler aslında XVI-XVII ve XIX. yüzyılın başlarında görülmeye başlanmıştır. Çarlık Rusyası ile Orta Asya Türk Hanlıkları arasındaki ticari ve diplomatik ilişkilere ait çeşitli yazışmalar, elçi mektupları ve tarihi belgelere göz atacak olursak *Orus* “Rus”, *pud* “16 kilograma denk gelen bir ağırlık birimi”, *ducna* “düzine”, *yaşık* “herhangi bir şey koymak veya bir eşyayı saklamak için kullanılan dört köşeli bir sandık” *semaver*, *konfut* “şekerleme”, *lampa* “lamba” gibi sözcüklerin Özbek Türkçesinde kullanıldığını görmekteyiz (Aliyev ve Sadıkov 1994: 34).

Özbek Türkleri ile Rusya arasındaki çeşitli alanlardaki ilişkiler XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır. Bu ilişkilerin bir yansıması olarak Özbek Türkçesi söz varlığında ticaret, ulaşım, ekonomik, iletişim (posta-telefon-telgraf), ziraat, askerî, mimari, ev eşyaları, tıp, sanat ve edebiyat gibi alanlara ait Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcük ve terimler de yer almaya başladı: *poezd* “tren”, *vagon*, *vokzal* “gar”, *poçta* “posta”, *telegraf* “telgraf”, *adres*, *zavod* “fabrika”, *fabrika*, *maşina* “otomobil”, *bank* “banka”, *veksel* “senet”, *doktor*, *feldşer* “doktor yardımcısı”, *gazeta* “gazete”, *general*, *gubernator* “eyalet valisi”, *sud* “mahkeme”, *soldat* “er, nefer”, *pristav* “emniyet müdürü”, *lampa* “lamba”, *kartoşka* “patates” vb.

XX. yüzyılın başlarından itibaren ve özellikle Bolşevik ihtilalinden sonra ise Rusça ve Rusça aracılığı ile gelen batı kökenli sözcüklerin Özbek Türkçesi söz varlığındaki sayılarında önemli artışlar olmuştur. Bu sözcükler kitap, gazete, dergi vb. kültürel ve sosyal alanlara ait vasıtalar aracılığı ile Özbek Türkçesine girmiştir. Söz konusu dönemden itibaren Özbek Türkçesi söz varlığında yer almaya başlayan bu sözcük ve terimleri toplum hayatının şu alanlarına göre tasnif etmemiz mümkündür:

1. Sosyal-siyasi: *kommunist* [Rus.] “komünist”, *partiya* [Rus.<Alm.] “parti”, *byuro* [Rus.<Fr.] “bazı müessese, teşkilat ve

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

benzeri kurumların önderlik edici ve kabul edilen kuralları uygulayan organı”, *kaydet* [Rus.] “Rusya’da 1905 yılında kurulan ve *liberal demokrat* olarak tanımlanan parti üyesine verilen isim”, *konstitutsiya* [Rus.<Lat.] “anayasa”, *demokratiya* [Rus.<Yun.] “demokrasi”, *ştab* [Rus.<Alm.] “yönetici organ”, *deklaritsiya* [Rus.<Lat.] “deklarasyon”, *respublika* [Rus.<Lat.] “cumhuriyet”, *ministr* [Rus.<Fr.] “bakan”, *deputat* [Rus.<Lat.] “milletvekili”, *duma* [Rus.] “Çarlık Rusyasındaki çeşitli merkezi ve yerel organlar”, *zaganitsa* [Rus.] “dış ülke”, *delegat* [Rus.<Lat.] “delege”, *zakon* [Rus.] “kanun”, *senat* [Rus.<Lat.] “senato”, *yunker* [Rus.<Alm.] “toprak ağası”, *diplomats* [Rus.<Fr.], *diktatura* [Rus.<Lat.] “diktatörlük”, *internatsional* [Rus.<Lat.] “enternasyonal”, *komitet* [Rus.<Fr.] “komite”, *proletariat* [Rus.<Alm.] “proleter”, *revolyutsiya* [Rus.<Fr.] “devrim”, *reforma* [Rus.<Fr.<Lat.] “reform”, *sotsializm* [Rus.<Fr.] “sosyalizm”, *direktiva* [Rus.<Fr.] “direktif”, *ideya* [Rus.<Yun.] “ideoloji, fikir”, *materializm* [Rus.<Lat.] “materyalizm”, *organ* [Rus.<Lat.], *administrator* [Rus.] “yönetici”, *boykot* [Rus.<İng.], *miting* [Rus.<İng.], *lider* [Rus.<İng.] vb.

2. Endüstri ve sanayi: *industriya* [Rus.<Lat.] “endüstri”, *metall* [Rus.<Yun.] “metal”, *metallurgiya* [Rus.<Yun.] “metalürji”, *elektrik* [Rus.], *energetika* [Rus.<Yun.] “enerji, enerji ile ilgili”, *turbina* [Rus.<Lat.] “tribün, santral”, *kabel* [Rus.<Hollandaca.] “kablo”, *stanak* [Rus.] “tezgah, atölye”, *kaltsiy* [Rus.<Lat.] “kalay”, *sintetik* [Rus.] “sentetik”, *magnit* [Rus.<Yun.] “mıknatıs”, *tsement* [Rus.<Lat.] “çimento”, *ohra* [Rus.<Yun.] “sarı veya kırmızı renkli doğal mineral boya”, *alyuminiy* [Rus.<Lat.] “alüminyum”, *benzin* [Rus.], *nikel* [Rus.<Alm.] “nikel”, *ruda* [Rus.] “cevher”, *gaz* [Rus.<Hollandaca.] “doğal gaz”, *gazoprovod* [Rus.] “doğal gaz boru hattı”, *kran* [Rus.<Alm.] “vinç”, *flot* [Rus.<Alm.] “filo”, *transport* [Rus.<Lat.] “taşıt, nakliyat”, *verstak* [Rus.] “tezgah”, *samolyet* [Rus.] “uçak”, *vokzal* [Rus.] “gar”, *rel’s* [Rus.<İng.] “ray”, *tramvay* [Rus.<İng.], *avtomobil* [Rus.<Yun.+Lat.] “otomobil”, *trolleybus* [Rus.<İng.] “troleybüs” vb.

3. Ziraatçılık: *agronom* [Rus.] “ziraat mühendisi”, *agrotehnika* [Rus.<Yun.] “ziraat teknikleri”, *borona* [Rus.] “sürülen toprağı düzleştiren ve çer çöpünü ayıran bir makine”, *kombayn* [Rus.<İng.] “birden fazla makinenin işini bir arada yapabilen çok işlevli bir makine” *traktor* [Rus.<İng.] “traktör”, *plug* [Rus.] “pulluk”, *seyalka* [Rus.] “ekim makinesi”, *okuçnik* [Rus.] “biçerdöver”, *landşaft* [Rus.<Alm.] “yüzey”, *kolhoz* [Rus.] “kolektif çiftlik”, *brigada* [Rus.<Fr.] “imece”, *zveno* [Rus.] “mera”, *pravleniye* [Rus.] “bazı teşkilatların seçimle iş başına gelen yöneticilerinin oluşturduğu organ

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ve bu organın bulunduğu bina”, *irrigatsiya* [Rus.<Lat.] “sulama”, *melioratsiya* [Rus.<Lat.] “modern çiftçilik usulleri” vb.

4. Eğitim, kültür ve sanat: *student* [Rus.<Lat.] “öğrenci”, *gimnaziya* [Rus.<Yun.] “ortaokul”, *akademiya* [Rus.<Yun.] “akademi”, *institut* [Rus.<Lat.] “enstitü”, *rektor* [Rus.<Lat.] “rektör”, *dekan* [Rus.<Lat.], *kafedra* [Rus.<Yun.] “bölüm, kürsü”, *leksiya* [Rus.<Lat.] “konferans”, *avtor* [Rus.<Lat.] “yazar”, *intellekt* [Rus.] “entelektüel”, *balalayka* [Rus.] “üç telli, üç köşeli bir Rus halk müzik aleti”, *tenor* [Rus.<İt.], *ariya* [Rus.<İt.] “arya”, *libretto* [Rus.<İt.] “opera, operet ve oratoryo gibi müzikli sahne eserinin metni”, *loca* [Rus.<Fr.], *grammofon* [Rus.<Yun.] “gramfon”, *kontsert* [Rus.<İt.] “konser”, *teatr* [Rus.<Yun.] “tiyatro”, *gitara* [Rus.<İsp.] “gitar”, *serenada* [Rus.<İt.] “serenat”, *tsenzura* [Rus.<Lat.] “sansür”, *al’t* [Rus.<İt.] “bir müzik aleti”, *violonçel* [Rus.<İt.] “viyolonsel”, *mandolina* [Rus.<İt.] “mandolin”, *fleyta* [Rus.<İt.] “flüt”, *şaşka* [Rus.] “dama”, *zal* [Rus.<Alm.] “salon”, *klub* [Rus.<İng.] “klüp”, *kartina* [Rus.] “sinema filmi”, *müzey* [Rus.<Yun.] “müze”, *baletmeyster* [Rus.<Alm.] “balet ve genellikle sahne danslarını sahneleyen kişi”, *ekskursiya* [Rus.<Lat.] “herhangi bir yeri veya şeyi topluca ziyaret etmek, tur düzenlemek”, *curnal* [Rus.<Fr.] “dergi”, *tragediya* [Rus.<Yun.] “trajedi”, *tsirk* [Rus.<Lat.] “sirk”, *orkestr* [Rus.<Fr.] “orkestra”, *kino* [Rus.] “sinema”, *epos* [Rus.<Yun.] “masal”, *drama* [Rus.<Yun.], *komediya* [Rus.<Yun.] “komedi”, *aktyer* [Rus.] “aktör”, *repertuar* [Rus.<Fr.] “repertuar”, *kompozitör* [Rus.<Lat.], *fil’m* [Rus.<İng.] “film”, *müzika* [Rus.] “müzik”, *poema* [Rus.<Yun.] “manzum hikaye”, *gastrol* [Rus.<Alm.] “sanat dalları ile ilgili olarak gerçekleştirilen turne” vb.

5. Bilim ve teknoloji: *arheologiya* [Rus.<Yun.] “arkeoloji”, *arhitektura* [Rus.<Yun.] “mimari”, *biologiya* [Rus.<Yun.] “biyoloji”, *botanika* [Rus.<Yun.] “botanik”, *veterinariya* [Rus.<Lat.] “veterinerlik”, *geologiya* [Rus.<Yun.] “jeoloji”, *formula* [Rus.<Lat.] “formül”, *gradus* [Rus.<Lat.] “derece”, *inertsiya* [Rus.<Lat.] “maddenin statik olma hali”, *psihologiya* [Rus.<Yun.] “psikoloji”, *zoologiya* [Rus.<Yun.] “zooloji”, *zootehnika* [Rus.<Yun.] “zootekni”, *planeta* [Rus.<Yun.] “planet”, *filosofiya* [Rus.<Yun.] “felsefe”, *matematika* [Rus.<Yun.] “matematik”, *ekonomika* [Rus.<Yun.] “ekonomi”, *mistika* [Rus.<Yun.] “mit, mitoloji”, *pedagogika* [Rus.<Yun.] “pedagoji”, *statistika* [Rus.<Lat.] “istatistik”, *teorema* [Rus.<Yun.] “teorem”, *fizika* [Rus.<Yun.] “fizik”, *tsilindr* [Rus.<Yun.] “silindir”, *piramida* [Rus.<Yun.] “piramit”, *logika* [Rus.<Yun.] “mantık” vb.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

6. Askerlik, spor: *lager* [Rus.<Alm.] “karargah”, *mundir* [Rus.<Fr.] “üniforma”, *orden* [Rus.<Lat.] “liyakat nişanı”, *soldat* [Rus.] “er, nefer”, *ofintsiyer* [Rus.<Lat.] “komutan konumundaki subay”, *rota* [Rus.<Lehçe], *rang* [Rus.<Alm.] “unvan, rütbe”, *feldmarşal* [Rus.<Alm.] “en üst rütbeli mareşal”, *ştrum* [Rus.<Alm.] “düşman mevzilerine yapılan şiddetli taarruz”, *general* [Rus.<Lat.], *gvardiya* [Rus.<Fr.] “özel muhafız”, *candarma* [Rus.<Fr.] “jandarma”, *batalon* [Rus.<Fr.] “askerî birlik”, *kavalyeriya* [Rus.<Fr.] “atlı birlik”, *batareya* [Rus.<Fr.] “topçu bataryası”, *diviziya* [Rus.<Lat.] “bölük”, *komandir* [Rus.] “kumandan”, *kapitan* [Rus.<Fr.] “kaptan”, *marşal* [Rus.<Fr.] “mareşal”, *artilleriya* [Rus.<Fr.] “topçuluk kuralları”, *buhta* [Rus.<Alm.] “körfez”, *kavalyer* [Rus.<İt.] “üstün bir başarıdan dolayı nişan verilmiş kişi”, *minomyet* [Rus.] “mayın atan silah”, *pulemyet* [Rus.] “makinelî tüfek”, *kreyser* [Rus.<Hollandaca] “kruvazör”, *granata* [Rus.<Alm.] “el bombası”, *flyaga* [Rus.<Alm.] “matara”, *razvedka* [Rus.] “istihbarat bölümü”, *rul* [Rus.<Hollandaca] “dümen”, *şturman* [Rus.Hollandaca] “radarcı”, *reyd* [Rus.<İng.] “denetleme” *sercant* [Rus.<Fr.] “askeri bir rütbe”, *polkovnik* [Rus.] “bir askeri rütbe”, *garnizon* [Rus.<Fr.], *avangard* [Rus.<Fr.] “öncü birlik”, *marş* [Rus.<Fr.], *ataka* [Rus.<Fr.] “şiddetli hücum”, *salyut* [Rus.<Fr.] “kutlama amaçlı top atışı”, *leytenant* [Rus.<Fr.] “askeri bir rütbe”, *blindac* [Rus.<Fr.] “istihkam bölümü”, *eskadra* [Rus.<Fr.] “deniz ya da hava kuvvetlerinin topyekun savaşa katılması”, *voleybol* [Rus.<İng.], *basketbol* [Rus.<İng.], *futbol* [Rus.<İng.], *sport* [Rus.<İng.] “spor”, *fizkultura* [Rus.] “fizik-kültür”, *gimnastika* [Rus.<Yun.] “jimnastik”, *olimpiada* [Rus.<Yun.] “olimpiyat”, *ştanga* [Rus.<Alm.] “halter”, *final* [Rus.<Lat.], *finiş* [Rus.<İng.], *start* [Rus.<İng.], *kroket* [Rus.<İng.] “kriket”, *boks* [Rus.<İng.], *kross* [Rus.<İng.] “kros” vb.

7. Ticari ve mali: *magazin* “mağaza”, *gastronom* [Rus.] “gıda maddeleri satan market”, *bufet* [Rus.<Fr.] “büfe”, *lotok* [Rus.] “dükkan”, *bank* [Rus.<Fr.<İt.] “banka”, *bankavay bilet* [Rus.] “hisse senedi”, *byudcet* [Rus.<Fr.] “bütçe”, *bankir* [Rus.] “banker”, *oborot* [Rus.] “tedavül”, *kredit* [Rus.<Lat.] “kredi”, *vedomost* [Rus.] “fatura” vb.

8. Şehircilik: *park* [Rus.<İng.], *skver* [Rus.<İng.] “kamuya açık küçük mesire alanı”, *bul’var* [Rus.<Fr.], *tratuvar* [Rus.<Fr.] “banket”, *şosse* [Rus.<Fr.] “şose”, *asfalt* [Rus.<Yun.], *trassa* [Rus.<Alm.] “güzergah”, *kanal* [Rus.<Lat.], *vodoprovod* [Rus.] “su şebekesi” vb.

9. Yiyecek, içecek, giysi ve ev eşyaları: *puding* [Rus.<Fr.], *rom* [Rus.<İng.], *tomat* [Rus.] “domates suyu veya salçası”, *buterbrod* [Rus.<Alm.] “bir ekmek çeşidi”, *banan* [Rus.<İsp.] “muz”, *morocniy*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

[Rus.] “dondurma”, *konserva* [Rus.<Lat.] “konserve”, *karamel* [Rus.<Fr.], *pivo* [Rus.] “bira”, *vino* [Rus.<Fr.] “şarap”, *kotlet* [Rus.<Fr.] “köfte”, *desert* [Rus.<Fr.] “tatlı”, *marmelad* [Rus.<Port.] “marmelat”, *kompot* [Rus.<Fr.] “komposto”, *krem* [Rus.<Fr.] “krema”, *kostyum* [Rus.<Fr.] “kostüm”, *pal'to* [Rus.<Fr.] “palto”, *pantolon* [Rus.<Fr.] “pantolon”, *kofta* [Rus.] “kadınların giydiği bele kadar inen gömlek tipinde bir giysi”, *manto* [Rus.<Fr.], *fartuk* [Rus.<Alm.] “önlük” *drap* [Rus.<Fr.] “yün kaban”, *triko* [Rus.<Fr.], *makintoş* [Rus.<İng.] “yağmurluk”, *bluza* [Rus.<Fr.] “bluz”, *botinka* [Rus.] “potin”, *galstuk* [Rus.<Alm.] “boyunbağı”, *fufayka* [Rus.] “yelek”, *tarelka* [Rus.<Alm.] “tabak”, *vilka* [Rus.] “çatal”, *vaza* [Rus.<Fr.] “vazo”, *stakan* [Rus.] “bardak”, *grafin* [Rus.<İt.] “içki koyulan sürahi”, *kerogaz* [Rus.] “gaz ocağı”, *mebel* [Rus.<Fr.] “mobilya”, *stol* [Rus.] “masa”, *butilka* [Rus.] “şişe”, *etecerca* [Rus.<Fr.] “kitaplık”, *polka* [Rus.] “terek”, *koyka* [Rus.<Hollandaca] “tek kişilik oda”, *şkaf* [Rus.<Fr.] “dolap”, *garderob* [Rus.<Fr.] “gardırop”, *tumboçka* [Rus.] “küçük dolap”, *umival'nik* [Rus.] “lavabo”, *lyustra* [Rus.<Fr.] “avize”, *abacur* [Rus.<Fr.] “abajur”, *karavat* [Rus.] “üzerine yatak koyulan dört ayaklı ranza”, *televizor* [Rus.<Yun.+Lat.] “televizyon” vb.

10. Dil bilgisi ve dil bilimi: *alfavit* [Rus.<Yun.] “alfabe”, *apostrof* [Rus.<Yun.] “kesme işareti”, *lingvistika* [Rus.<Fr.] “dil bilimi”, *dialekt* [Rus.<Yun.] “lehçe”, *dialektologiya* [Rus.<Yun.] “lehçe bilimi”, *diafragma* [Rus.<Yun.] “diyafram”, *filologiya* [Rus.<Yun.] “filoloji”, *leksikon* [Rus.<Yun.] “söz varlığı”, *leksikografiya* [Rus.<Yun.] “sözlük bilimi”, *orfografiya* [Rus.<Yun.] “imla”, *orfoepiya* [Rus.<Yun.] “telaffuz”, *punktuatsiya* [Rus.<Lat.] “noktalama”, *grammatika* [Rus.<Yun.] “dil bilgisi”, *morfologiya* [Rus.<Yun.] “şekil bilgisi”, *sintaksis* [Rus.<Yun.] “söz dizimi”, *fonetika* [Rus.<Yun.] “ses bilgisi”, *assimilyatsiya* [Rus.<Lat.] “benzeşme”, *dissimilyatsiya* [Rus.<Lat.] “benzeşmezlik”, *affiks* [Rus.<Lat.] “ek”, *idioma* [Rus.<Yun.] “deyim”, *stilistika* [Rus.] “üslup bilimi”, *ünifikatsiya* [Rus.<Lat.] “tek şekilli (hale getirmek)”, *fonema* [Rus.<Yun.] “ses birimi”, *artikulyatsiya* [Rus.<Lat.] “boğumlanma”, *semantika* [Rus.<Yun.] “anlam bilimi”, *transkripsiya* [Rus.<Lat.] “çeviri yazı” vb.

Özbek Türkçesi söz varlığındaki Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcüklerin taşıdıkları bir takım fonetik ve morfolojik özellikler de söz konusudur. Fonetik açıdan bakıldığında en dikkat çekici özellikler şunlardır: Sözcüğün vurgusunun bulunduğu hecedeki “o” ünlüsü, Özbekçe ve Farsça sözcüklerdeki “â” (yarı yuvarlak, geniş, kalın, a-o arası ünlü) ünlüsüne göre daha kapalı telaffuz edilir. “i” ve “u” ünlüleri edebî dile göre oldukça uzun

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

telaffuz edilirler. Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmemesine rağmen alıntı sözcüklerde “ia”, “io”, “eo”, “ea”, “ae”, “oo” şeklinde bir arada kullanılabilirler: *sotsializm* “sosyalizm”, *biografiya* “biyografi”, *geometriya* “geometri”, *teatr* “tiyatro”, *aeroport* “havaalanı”, *kooperativ* “kooperatif” vb. Fakat burada, yukarıdaki sözcüklerin bazılarında telaffuzun farklı olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir. Şöyle ki: *aeroport* “ayroport”, *biografiya* “biyografiya”, *sotsializm* “sotsiyalizim” şeklinde telaffuz edilmektedir. Sözcük ve terimlerdeki ünsüzler yazıda, hem başta hem de sonda aralarına ünlü almadan kullanılabilirler: *kilogramm* “kilogram”, *traktor* “traktör” gibi.

Morfolojik açıdan bakıldığında ise Yunanca sözcüklerde “pan-”, “anti-”, “arhi”, “a-” (*panteizm*, *antimilitarizm*, *arhierey* “Hıristiyanlığa ait dini bir unvan”, *amoral* “moral değerlerin dışında olan”, Latince sözcüklerde “de-”, “in-”, “inter-”, “re-” (*deduktsiya* “indirgeme”, *induktsiya* “genelleme”, *interval* “aralık”, *regress* “gerileme”) ön ekleri; “-at”, “-iya”, “-ura” (*dekanat* “dekanlık”, *magistrat* “esasi”, *revolyutsiya* “devrim”, *diktatura* “diktatörlük”) gibi son eklerin kullanıldığını görmekteyiz (Reşetov vd. 1966: 176).

Rusça aracılığı ile batı dillerinden Özbek Türkçesine giren sözcük ve terimler sadece kök halinde değildirler. Bunlar arasında yapım eki görevindeki ekleri alarak gövde halinde gelenler de mevcuttur. (Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli alıntı sözcüklerdeki bu elementler Özbek Türkçesi gramer kitaplarında yapım ekleri kategorisine dahil edilmişlerdir (Reşetov vd. 1966: 219-225). Bu eklerin Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklere eklenmesi ise çok nadirdir. Bu da gösteriyor ki; Özbek Türkçesi söz konusu ekleri ayrı olarak değil, sözcüğün kendisiyle birlikte kopyalamaktadır.

Batı kökenli sözcükler ile Özbek Türkçesine giren yapım eki görevindeki son ekler şunlardır:

-*ist*: Bu ek, meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yaparak kişileri ifade ederler: *curnalist* “gazeteci”, *maşinist* “makinist”, *bayanist* “armoni çalan”, *oçerkist* “deneme yazarı” vb.

-*izm*: Sosyal, siyasi ve ilmi bir akım veya bir durum ifade eden sözcükler yapar: *lirizm*, *sotsializm* “sosyalizm”, *turizm*, *optimizm* vb.

-*atsiya*, *-izatsiya*, *-fikatsiya*: İş ve hareket isimleri yapar: *agitatsiya* “her hangi bir konu da yapılan propaganda”, *himiaztsiya* “ziraatçılıkta kimya biliminden faydalanma”, *klassifikatsiya* “sınıflandırma” vb.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-or: Bir kişinin mesleği, yeteneği veya faaliyet alanını ifade eden sözcükler yapar: *meliorator* “ziraat mühendisi”, *direktor*, “direktör”, *inspektor* “ekspertiz” vb.

-ant, *-ent*: Uzmanlık ve uğraşı alanları ile ilgili isimler yaparak kişileri ifade ederler: *aspirant* “araştırma görevlisi”, *opponent* “muhalif”, *laborant* vb.

-yer, *-ioner*: Kişinin mesleği ve hobisini ifade eden sözcükler yapar: *suflyer* “süflör”, *grimyer* “makyöz”, *kolleksioner* “koleksiyoncu”, *şahtyer* “arkeolog”,

-it: Nesne ve hastalık isimleri yapar: *meteorit*, *plevrit* “öksürük”, *bronhit* “bronşit” vb.

-ik, *-a*: Sosyal, siyasi, ilmi, felsefi, dinî ve çeşitli bakış açılarını ifade eden sözcükler yapar: *dialektika* “diyalektik”, *metafizika* “metafizik”, *kotolik* “Katolik”, *ritmik* vb.

-log: Uğraş, meslek ve zanaat ifade eden sözcükler yapar: *filolog*, *zoolog*, *biolog*, “biyolog”, *farmakolog* vb.

Yunancada aslında bağımsız birer sözcük olan *graf*, *fil*, *metr*, *skop* gibi elementler aracılığı ile de sözcükler yapılabilir. Bunlar Rusçada *birleşik sözcük* olarak sınıflandırılmaktadırlar (Reşetov vd. 1966: 177): *etnograf*, *leksikograf*, *termometr* “termometre”, *teleskop*, *slavyanofil* “Slavca uzmanlığı” vb.

Durum ve hareket ifade edici sözcükler oluşturan ön ekler de son ekler gibi alıntı sözcükle birlikte kopyalanmışlardır. Bu ekler şunlardır:

a- (Yun.): *aritmik*, *asimetrik* “asimetrik”, *amoral* “moral değerlerin dışında olan” vb.

anti- (Yun.): *antiimperialist* “anti emperyalist”, *antitsiklon* “antisiklon” gibi.

de- (Lat.): *demobilizatsiya* “savaş sona erdikten veya askerî görev tamamlandıktan sonra ordu mensuplarını serbest bırakma hali”, *degazatsiya* “çeşitli kimyasal maddeler nedeniyle zarar görmüş arazi, giysi, silah ve benzeri şeyleri bu maddelerden arındırma işi” vb.

inter- (Lat.): *internatsional* “enternasyonal” vb.

ul'tra- (Lat.): *ul'trakonservator* “muhafazakar, tutucu” gibi.

eks- (Lat.): *ekskursant* “tur katılımcısı”, *ekstrakt* “kimyasal ayırıştırma ile elde edilen madde” vb (Reşetov vd. 1966: 178).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Batı kökenli sözcükler ile Özbek Türkçesine giren morfolojik elementler sadece yukarıda zikredilenlerden ibaret değildir. Bunların sayısını çoğaltmak mümkündür.

Kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik alanlardaki dış ve iç faktörlere bağlı olarak gelişen çeşitli yenileşme hareketleri ve değişimlerin yansımaları öncelikle o toplumun dilinde görülür. Çünkü canlı bir varlık olan dil, sürekli bir gelişme ve değişim içindedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Özbek Türkçesi söz varlığında yer almaya başlayan Rusça ve Rusça aracılığı ile gelen batı kökenli alıntı sözcüklerin macerası da bu bağlamda değerlendirilebilir. Fakat, alıntı sözcüklerin bir dilin söz varlığı üzerinde ne gibi olumlu veya olumsuz etkileri olduğunun da tartışılması gerekmektedir. Bu tartışmaların odak noktası, çok doğal olarak bir toplumun dil politikasını oluşturan ve uygulayıcısı konumundaki şahıs ve kurumların konuya bakış açılarının neler olduğudur. Çünkü, yukarıda da belirttiğimiz gibi Özbek Türkçesi söz varlığına XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren girmeye başlayan Rusça ve batı kökenli alıntı sözcükler Özbek bilim adamlarının bir çoğu tarafından söz varlığı açısından bir gelişme ve zenginleşme olarak kabul edilmektedir. Bir noktaya kadar saygı duyulabilecek bu bakış açısı farklı yönlerden değerlendirildiğinde bambaşka bir manzara ile karşılaşmaktadır. Söz konusu manzara, yabancı kökenli bir *sözcük istilas*ı ise bu noktada durulup dikkatlice düşünülmelidir. Bir çeşit olumsuzluk olarak da algılanabilecek bu durumu güçlü bir edebî geleneğin günümüzdeki temsilcisi olan Özbek Türkçesinin ifade imkanlarıyla olumlu bir hale getirmek mümkündür. Bu bağlamda gereksiz sözcüklerin dilden atılması ve bunların yerine Türkçe karşılıklarının türetilmesi, eğer alıntı sözcük iki şekilli ise gerek yazılı gerekse sözlü iletişimde Türkçesinin kullanılması noktasında hassas davranılması ilk akla gelen hususlardandır. Bu ve buna benzer önerilerin sayısını arttırmak da mümkündür. Yalnız bütün bunların belli bir anlayış, daha doğrusu belli bir *dil şuuru* çerçevesinde şekillendirilmesi gerekmektedir. Söz konusu *dil şuuru* ile yapılacak bütün tasarruflar da *millî* nitelikler taşıyacaktır.

KAYNAKÇA

- ABDURAHMANOV, G. ve MEMECANOV, S. (1995), *Özbek Tili ve Edebiyati*, “Özbekistan” Neşriyati, Taşkent.
- ABDURAHMANOV, G. ve ŞÜKÜROV, Ş. (1973), *Özbek Tilining Tarihî Grammatikasi*, “Okıtuvçi” Neşriyati, Taşkent.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

- ALİYEV, A. ve SADIKOV, S. (1994), *Özbek Edebiy Tili Tarihiden*, , “Özbekistan” Neşriyati, Taşkent.
- COŞKUN, Volkan, (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları:752, Ankara.
- ECKMANN, Janos, (2003), *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları:136, Ankara.
- GULAMOV, A. vd. (1997), *Özbek Tili Morfem Lügati*, “Okıtuvcı” Neşriyati, Taşkent.
- MUHTAROV, U. ve SANAKULOV, U. (1995), *Özbek Edebiy Tili Tarihi*, , “Okıtuvcı” Neşriyati, Taşkent.
- Özbek Tili Grammatikası Ve Puntuatsiyasi Meseleleri* (Red Kollegiya: G. Abdurahmanov, H. Gaziyeu, T. Rüstemo), (1959), Özbekistan SSR Fenler Akademiyasi Neşriyati, Taşkent-Namangan.
- Özbek Tilining İzahli Lugati (I-II)*, (1981), “Rus Tili” Neşriyati, Moskova.
- Özbek Tilining Kiril Ve Latin Elifbeleridegi İmla Lugati*, (1999), “Şark” Neşriyat-Matbaa Konserni Baş Tahririyati, Taşkent.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, (1997), *Uygur Ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları:680, Ankara.
- REŞETOV, V. V. vd., (1966), *Hazirgi Özbek Edebiy Tili I*, Özbekistan SSR “Fen” Neşriyati, Taşkent.
- TOYÇİBAYEV, B. (1996), *Özbek Tilining Terakkiyat Baskıçleri*, “Okıtuvcı” Neşriyati, Taşkent.
- TURSUNOV, U. vd., (1995), *Özbek Edebiy Tili Tarihi*, “Okıtuvcı” Neşriyati, Taşkent.
- USMANOV, O. ve HAMİDOV, Ş. (1981) *Özbek Leksikasi Tarihiden Materialler*, Özbekistan SSR “Fen” Neşriyati, Taşkent.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*